

SZAKDOLGOZAT

Takács Gabriella
Fejlesztő biblioterápia szakirány

Kaposvár
2023

Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem

Kaposvár Campus

Fejlesztő biblioterápia

Élet és halál tabutémák feldolgozása biblioterápia eszközeivel

Belső konzulens:

Dr. Gombos Péter

egyetemi docens

Készítette:

Takács Gabriella

VBF99H

levelező tagozat

Intézet/Tanszék:

Neveléstudományi Intézet

Anyanyelvi és Gyermek kultúra

Tanszék

Kaposvár

2023

Tartalomjegyzék

BEVEZETÉS.....	4
A FEJLESZTŐ BIBLIOTERÁPIA	6
A biblioterápia történeti áttekintése.....	6
A biblioterápia helyszínei	8
A biblioterápia típusai	8
HALÁL, HALÁLKÉP, A GYERMEKEK HALÁLKÉPE.....	11
A halál fogalma	11
A halálkép fogalma, kialakulása, jellemzői	11
A halálkép változása a 20. századtól	12
Rítusok és hagyományok változása	13
Hospice-ellátás	14
A gyermekek halálképe	15
A halál, mint tabutéma az irodalomban.....	16
Halálképek bemutatása irodalmi művekben.....	18
Óvodások halálképe	20
Kisiskolások halálképe	22
Kamaszok halálképe	24
Felnőttek halálképe	28
A gyermekhalál ábrázolása.....	30
ÖSSZEFOGLALÁS.....	34
Felhasznált irodalom	36

BEVEZETÉS

Szakedolgozatom címe Élet és halál, tabutémák feldolgozása biblioterápia eszközeivel. Élet és halál örök kérdése az emberiségnek. Az emberi lét egyik legalapvetőbb történései ezek, élet nélkül nincs halál. Minden embert foglalkoztat az élet értelme, és a halálunkig vezető rögzös út. Születésről, életről természetesen beszélnek az emberek, viszont a halált még mindig tabuként kezelik. A haláltémák felfogása, a halálhoz való viszonyulását az embernek más és mást jelent, jelentett a különböző kultúrákban, korokban, korszakokban és korosztályoknál is.

A halállal először gyermekkoromban találkoztam a nagymamám elvesztésekor. Ekkor még nem tudtam ezzel a helyzettel mit kezdeni, kerestem a mi-értékre a választ, melyet csak részben kaptam meg a környezetemtől. Felnőtt voltam már, amikor a nagypapám meghalt, és ekkor már megértettem az elmúlás, a földi élet megszűnésével járó veszteség fájdalmát. Ennek ellenére sokáig nem tudtam véglegesen feldolgozni nagyszüleim halálát.

Ahogy haladtam előre az életben, több mindent tapasztaltam, átéltem. Egyre jobban elkezdtem az irodalom felé fordulni. Az életemben előforduló problémákra azokban kerestem a válaszokat, megoldásokat. Egyik nagy ilyen fordulat az életemben szeretett családtagom betegsége volt. Megtapasztalhattam, mennyire magára tud maradni az ember hozzátartozóként és betegként is lelki vívódásaival. Számomra ezekben a nehéz pillanatokban egy-egy könyv, egy-egy író, költő gondolata megkönnyítette a nehézségekkel való szembenézést, segített megérteni milyen folyamatok zajlódhatnak a lelkemben, mit érezhet beteg szerettem. Ezt a tudást próbáltam számára is átadni, és megmutatni, hogy a költészetben, irodalmon keresztül sokszor magunk számára is elrejtett érzelmeket fel tudjuk dolgozni.

Szakedolgozatom három nagy szerkezeti részre tagolódik. A bevezetés után az első fejezet a biblioterápia történeti áttekintésével kezdem, majd néhány ezzel kapcsolatos fogalmat mutatok be, valamint megemlítem a biblioterápia alkalmazási helyszíneit, továbbá típusait is.

A második fejezetben bővebben írok a halálról, a halálkép fogalmáról, kialakulásáról, jellemzőiről. Ezt követően kifejtem a halálkép változását, melyben kitérek a rítusok és hagyományok változására, illetve a hospiceellátásra. Ebben a fejezetben még szót ejtek arról, hogy a gyermekek életében a halál miként jelenik meg. Hogyan változott meg a világban a halálhoz való hozzáállás, miként hatott ki ez a gyermekek halálképére, miként lett tabu manapság a halálról beszélni.

A harmadik fejezetben elemzem több korosztályra vonatkozóan azt, hogy az élet és az elmúlás körforgása hogyan jelenik meg a könyvekben, az irodalmi művekben.

A biblioterápiás képzés elvégzése mindezek okán már régi álmom volt. Választott témámmal szeretném megszólítani mindazokat, akik hasonló dolgokon mentek keresztül, mint én. Szeretném bemutatni, hogy a könyvek miként adnak segítő kezet a mindennapi életben, terápiás céllal hogyan lehet használni őket, és hogy hogyan tudnak támogatást nyújtani veszteség megélésekor.

A FEJLESZTŐ BIBLIOTERÁPIA

A biblioterápia történeti áttekintése

A biblioterápia, a történetekkel való gyógyítás egyidős az emberiséggel. Az emberek a gyógyulást a történetektől várták. A biblioterápia legmélyebb gyökereit a hagyományos hindu orvoslásnál találjuk, ahol meséket adtak a beteg léleknek, és a történeten való elmélkedés segített a probléma megoldásában. Segítő történeteket olvashattak még régebben keleten az Ezeregyéjszaka meséiben is, ahol mesemondók olvasták fel a történeteket az embereknek. Itt is az olvasással való gyógyítás volt a cél. A Bibliában és a Koránban találhatunk vallásos szövegű utasításokat és tanácsokat, melyeket az emberek problémáira megoldásokat nyújthattak. Hazánkban először szervezett mesélés a fonókban voltak. Ez a hely alkalmas volt a történetek mesélésére és meghallgatására, megbeszélésére is (Gulyás 2015).

„A biblioterápia alkalmazása azóta van, „mióta az orvostudományban meghonosodott a kezelendő beteg lelki és fizikai egységének elválaszthatatlansága. [...] A biblioterápia kifejezés a görög »biblion« (könyv) és a »therapeia« (gyógyítás) szóból származik”. (Bartos 1989, 11) A legegyszerűbb meghatározások szerint a biblioterápia nem más, mint a könyvek gyógyító ereje, „a könyvek általi gyógyítás”. (Doll–Doll 2011, 14) „1961-ben a Webster’s Third New International Dictionary [...] szerint a biblioterápia válogatott olvasmányanyag terápiás segédeszközként való felhasználása a gyógyászatban és a pszichiátriában”. (Bartos 1989, 11) Hart, Merrily F. a következőképpen fogalmazta meg „a biblioterápiában a tanácsadó vagy a könyvtáros irányított olvasás útján nyújt segítséget a személyes problémák megoldásában”. (Doll–Doll 2011, 14)

„1815-ben Benjamin Rush philadelphiai orvos, meggyőzően érvelt az olvasás terápiás értéke mellett”. (Gulyás 2019, 18) Először Samuel McChord Crothers használta a biblioterápia kifejezést, majd pedig George Bagster kijelentette, hogy a biblioterápia egy új tudomány. 1833-ban John Minson Galt a betegek kezelésében alkalmazta a biblioterápiát (Gulyás 2019).

Az egyik legnagyobb lépés volt, hogy 1939-ben a Hospital Division of the American Library Association (ALA) első biblioterápiás bizottságot alakított meg, ahol a biblioterápiát elismerték hivatalos könyvtári szolgáltatásként (Bartos 1989).

Hazánkban az 1950-es évek elején a pesti Rókus-kórházban alakították ki a betegek részére kórházi könyvtárakat (Bartos 1989). „A budai magánórárdében is felfedezték, hogy betegek esetében a könyvvel való gyógyításnak különös jelentősége lehet”. (Bartos 1989, 25) Később dr. Oláh András háziorvos kezdte el alkalmazni betegei körében a biblioterápiát, melyet hazánkban Bartos Éva és Hász Erzsébet honosított meg (Gulyás 2019).

Oláh Andor szerint a biblioterápia jelentése „tudatosítani és módszerré alakítani át saját tapasztalatunkat, élményeinket és mindazt, ami észrevétlenül valósult meg eddig”. (Gulyás 2019, 10) Bartos Éva a következőkkel egészítette ezt még ki, „valóban arról van szó, hogy mindazt a tapasztalatot, amit a könyvek, az olvasás, az irodalom jótékony hatásáról felhalmozott az emberiség, egyszerre átfordították tudatosan alkalmazott módszerré, gyógyító céllal, szándékolt hatás kiváltására”. (Gulyás 2019, 10)

A Magyar Irodalomterápiás Társaság szerint a biblioterápiás foglalkozás a csoportban részvevők problémájának megfelelően az előre kiválasztott mű köré szerveződik, melyről irányított beszélgetés folyik. A foglalkozáson elhangzott megjegyzések segítik a csoporttagoknak a műhöz való viszonyukat konkretizálni, mely önmaguk megismeréséhez, másikról alkotott vélemény formázásához vezethetnek (Gulyás 2019).

Hász Erzsébet szerint a biblioterápia „éppen úgy, mint a legtöbb, vagy majdnem minden művészetterápia, nemcsak a beteg emberek gyógyításában használható, hanem a megelőzésben és a rehabilitációban is, de hasznos akkor is, amikor egy krónikus betegséggel való együttélést kell megtanulnia valakinek”. (Gulyás 2019, 11)

A biblioterápia helyszínei

A biblioterápia első alkalmazási helyszínei a kórházak pszichiátriai osztályai voltak, melyek később kiterjedtek más kórházi osztályokra is. A biblioterápia elhagyta a kórház falait. Elkezdték a foglalkozásokat máshol is tartani, például átmeneti otthonokban, gyermekotthonokban, öregek otthonaiban stb. Az orvosokon kívül más szakemberek is bekapcsolódtak a foglalkozások tartásába, például pszichológusok, pedagógusok, szociális gondozók. Ezek a foglalkozások a hatvanas években lendült fel, amikor is elkezdték alkalmazni teljesen normális embereken, csoportokon is. A cél az önismeret, az önmegvalósítás elősegítésére, a mentális állapot fenntartására. A foglalkozásokat elkezdték iskolákban és könyvtárakban is tartani (Bartos 1989).

A biblioterápia típusai

Clara Richardson Lack az alkalmazott tevékenység és a bevont gyerekek típusa alapján megkülönböztetett fejlesztő és klinikai biblioterápiát. A fejlesztő biblioterápia egészséges emberek számára alkalmazott módszer, az olvasmányok és beszélgetések által a személyiség fejlesztése a cél. A klinikai biblioterápia esetében pedig konkrét problémákra fókuszálnak (Doll–Doll 2011). A fejlesztő biblioterápia az egészséges emberek, gyermekek személyiségfejlődésének elősegítésével foglalkozik, személyes problémák megoldásában segít, irányított olvasás útján. Az adott problémára kiválasztott könyv, történet bemutatása után a történet megbeszélése következik. A szövegértést elősegítő feladatok segíti az önismeretet, a mentális egészség megőrzését, és elősegítik a személyiség fejlődését. A klinikai biblioterápia komoly pszichés problémákkal küzdő embereken, fiatalokon segítenek. Ezek a foglalkozások elsősorban kórházi keretek között folynak pszichológus, pszichiáter bevonásával. Itt a terápia folyamán a gyógyítás a cél.

Pardeck és Jeon egy többlépcsős modellt állítottak össze a fejlesztő és a klinikai biblioterápiái tevékenységekhez (Doll–Doll 2011), mely értelmében „a

fejlesztő biblioterápia három tevékenységet foglal magába: az anyag kiválasztását, az anyag bemutatását és a szövegértést elősegítő feladatokat. A klinikai biblioterápia e három tevékenységen kívül még két másikat is magában foglal: a felkészüléssel kapcsolatos tevékenységeket, amelyek megelőzik az olvasmányok kiválasztását, és az ellenőrző és értékelő tevékenységeket”. (Doll–Doll 2011, 20).

A biblioterápia hét célkitűzése: „az önismeret fejlesztése, érzelmi katarzisz kiváltása, problémamegoldásban való segítségnyújtás, a gyerekek viselkedésének megváltoztatása, kielégítő társas kapcsolatok létrehozásának segítése, közös problémákkal kapcsolatos információ nyújtása, valamint a szórakoztatás”. (Doll–Doll 2011, 133).

Bartos Éva felosztása alapján a biblioterápiát az alábbiak szerint csoportosítja:

- „Intézményen belüli biblioterápia, ennek során ismeretterjesztő irodalmat olvastatnak a betegekkel, akik a szövegek feldolgozásában orvosi segítséget kapnak. Kórházban vagy rendelőintézetben valósul meg ez a típus. [...]
- Klinikai biblioterápia, amelynek keretében a betegek szépirodalmi műveket olvasnak, a csoport többnyire emocionális vagy viselkedési problémával küszködő páciensekből áll. A terápia történhet intézményben vagy más közösségen belül. [...]
- Fejlesztő biblioterápia. Ezt a típust alkalmazzák, illetve alkalmazhatnák a könyvtárak legszélesebb körben. Ebben az esetben a terápia résztvevői „normális” egyénekből állnak”. (Gulyás 2019, 13)

Hász Erzsébet a foglalkozás irányultsága alapján kétféle biblioterápiát különböztet meg, az egyik lehet receptív, a másik produktív biblioterápia (Gulyás 2019). A receptív biblioterápia fókuszában a befogadás áll. Itt egy előre meghatározott szöveget használnak, míg a produktívnál a résztvevők hozzák létre a szöveget, tehát a középpontban az alkotás van.

Résztvevők száma alapján megkülönböztetünk egyéni és csoport terápiát. Az egyéni terápia alkalmából a pedagógus vagy könyvtáros könyvet ajánl az embernek, mely elolvasása után megbeszélik az abban felmerülő gondolatokat. A csoportterápián belül a kiválasztott mű feldolgozása csoportfoglalko-

zás keretén belül történik, együtt dolgozzák fel az elhangzott történeteket. Itt nagy jelentősége van a csoport tagjai egymásra kifejtett hatásának is (Gulyás 2019).

A biblioterápiás csoportok lehetnek nyitottak és zártak is. A nyitott csoportokra jellemző, hogy bárki részt vehet, nemre, korra való tekintet nélkül a foglalkozásokon. Itt mindig változik az összetétel. Általános problémákat dolgoznak fel a foglalkozásokon belül, de döntő szempont lehet a megfelelően jól kiválasztott szöveg, ami lehet egy vers, novella, bármilyen könyvből részlet, dalszöveg stb. Ezzel szemben a zárt csoport előre meghatározott időben találkoznak, ugyanazok az emberek vesznek részt a foglalkozásokon, így a foglalkozásokon a feldolgozott témák lehetnek akár egymásra épülők is. Itt is szempont a jól megválasztott szöveg kiválasztása, amit magukénak éreznek, tudnak velük azonosulni.

Bartos Éva szerint minden gyermek alkalmas fejlesztő-megelőző biblioterápiás foglalkozásban való bevonásba (Bartos 1999) Ezen felül „egyedülálló csoportok számára lehetséges a biblioterápia, másoknak szükséges, megint másoknak nélkülözhetetlen” (Bartos 1999, 21). Az átlagos, egészséges gyerekek tartoznak a lehetséges csoportba, akik csak életkori sajátosságokból adódó problémákkal küzdenek. A szükséges csoportba a hátrányos helyzetben lévő gyerekek tartoznak, számukra a terápia egyféle segítségnyújtás. Míg a nélkülözhetetlen csoportba a mentális problémákkal küzdő gyerekek, fiatalok tartoznak, ahol a szakemberek közreműködése elengedhetetlen feltétel (Bartos 1999).

A biblioterápiát ma már a művészetterápia egyik ága közé sorolják, melyek lehetnek még mozgás- és táncművészeti, képzőművészeti, zeneművészeti, drámaterápiák is. „A betegek gyógyításának részeként alkalmazott eljárásból egy széleskörű mentálhigiénés program alkotóelemévé vált napjainkra a biblioterápia” (Bartos 1989, 17), mely minden esetben egy speciális kitűzött cél érdekében jött létre, tudatosan megtervezett és irányított folyamat eredményeként, válogatott irodalmi anyagok olvastatása és megbeszélése révén (Bartos 1989).

HALÁL, HALÁLKÉP, A GYERMEKEK HALÁLKÉPE

A halál fogalma

A halál fogalmának megközelítése több szempontból lehetséges, „biológiai, orvosi megközelítésben az életfunkciók irreverzibilis leállása; szekuláris megközelítésben az individuum megszűnése; spirituális, vallásos megközelítésben kapu egy új életre, egyfajta transzformáció”. (Tóthné 2009, 7) A 2008-ban kiadott Magyar Értelmező Kéziszótár szerint pedig a halál fogalma „a szervezet életműködésének teljes és végleges megszűnése”. (Pusztai 2008, 364)

A halálkép fogalma, kialakulása, jellemzői

A halálkép az „emberi közösségek, kultúrák vagy egyének halálról alkotott személyes képzeleteinek, magyarázatainak, az összessége. [...] A halálkép szimbólumokból épül föl és sajátos eszmerendszert alkot, a vallási és materiális összetevőktől függően”. (Tóthné 2009, 9)

A halálkép megalkotói korábban jellemzően a papok, spirituális vezetők voltak, elsősorban a szakrális források és a paraszti hitvilág szimbólumainak, elemeinek beolvasztásával. Ugyanakkor a halálkép alakulása szükségszerűen követte a számottevő társadalmi, kulturális változásokat (Tóthné 2009).

Philippe Aries francia történész a halálkép alakulásának négy jelentős korszakát elemezve kiemelte az adott korra jellemző attitűdöt, illetve az ehhez kapcsolódó szokásrendszert: Az első korszak a megszelídített halál a kora középkortól a középkor végéig tartott. Az élet természetes része volt a halál (Tóthné 2009). Az élet nyilvánosan zajlott. Ahogy az élet, úgy a halál is természetes volt az emberek számára. A haldoklót a család, a barátok vették körül, ők végezték a halott ellátással kapcsolatos teendőket is.

A második korszak, önmagunk halála nagyjából a középkor a 18. századig tartó időszak. Ekkor a halál személyes jelleget öltött, gyakran a romlás külső jegyeivel (a Kaszás; rémisztő csontváz, rothadó test). Ugyanakkor megfigyelhető az a szemlélet is, hogy a halál az emberi élet csúcspontja; ez ad értelmet visszamenőleg az életnek (Tóthné 2009).

A másik halála a harmadik korszak, itt már „a halál egyre nagyobb félelmet kelt, [...] a félelem elsősorban a családtagok elvesztésére irányul – a másik halálát tűrhetetlen elszakadásként éli meg. Ekkor kezdődik a halottkultusz, a pompás temetések, díszes, ápoltsírok divatja”. (Tóthné 2009, 15) Az ember elkezd távolodni a haláltól. A halál egyféle elszakadás lesz.

A negyedik, utolsó korszak a korunkra jellemző tiltott halál. A hétköznapi, természetes halál lassan tabuvá vált, a haldoklás helyszíne pedig jellemzően a kórház lett. Fontos, érdekes sajátosság, hogy a haldokló az agónia időszakában egyedül marad; az ember a kórházban, távol a szeretteitől hal meg (Tóthné 2009).

A halálkép változása a 20. századtól

A halálkép a 20. században napjainkig nagy változáson ment keresztül, melyet a történelmi hatások, társadalmi átalakulások, rítusok, hagyományok változása, valamint az orvostudomány fejlődése is befolyásoltak.

A társadalmi hatások változására a migráció hatott. A már meglévő társadalmakban új társadalmak, új közösségek alakultak ki, melyek magukkal hozták saját szokásaikat. Ezzel együtt a régi szokások, rítusok elvesztek, így a születéshez és halálhoz köthetők is.

A történelmi hatásokat a háborúk befolyásolták. Megváltozott a halálhoz való viszonyuk az embereknek. Egyre több erőszakos halállal találkoztak, illetve hozzászórtak a háború okozta halottak látványához is (Tóthné 2009).

Rítusok és hagyományok változása

„Egy adott társadalmi, világi vagy vallásos csoportban, szubkultúrában kialakult, a közösség egésze vagy választott képviselője által gyakorolt, ismétlődő szokások rendszerét nevezzük rítusoknak”. (Tóthné 2009, 18) A rítusok alapjai a hagyományok voltak. A rítusok vallási jellegűek, világiak, ünnepekhez és a hétköznaphoz köthetők lehetnek (Tóthné 2009).

Régen jellemző volt, hogy otthon haltak meg az emberek a családtagok, rokonok körében. „A haldokló és halott kísérésének, ellátásának rítusai szigorúan meghatározott rendben, a nemi szerepek tisztán körülhatárolt keretein belül történtek”. (Tóthné 2009, 20) A betegek ápolása, a halottak közvetlen ellátása a nők feladata volt, míg a férfiak a halott körüli teendőkben (pl. korporsókészítés, temetkezési hely ásása stb.) vették ki a részüket.

A mai világban a rítusok elvesztették régi szerepüket. Egyre inkább intézményesített keretek között kórházban, szociális otthonokban halnak meg az emberek, így nem találkoznak közvetlenül a halállal, a halottal, és nem vesznek részt a halott ellátásában sem. Ez azt eredményezte, hogy a halottal kapcsolatos régi rítusok elvesztek a kórházak és szociális otthonok falai között.

A 20. században az orvostudomány, az orvosi eszközök fejlődése teljesen átalakította az egészségügyi ellátást, „az emberek orvosláshoz, gyógyításhoz való viszonyát. A hagyományos [...] test és lélek egységét [...] felváltotta a test mint gép” (Tóthné 2009, 17) egysége. Az orvostechnikai eszközök és a diagnosztikus háttér fejlődésével egyre jobban kitolódik a halál végessége. A nagyon súlyos állapotú betegeket, haldokló embereket hosszú ideig még életben tudják tartani a gyógyszerekkel és a gépek segítségével. Ilyenkor felvetődik az a kérdés is, hogy amikor közeledik a halál ideje, szabad-e azt meghosszabbítani.

A 21. században a halálkép változásához nagyban hozzájárult a média és az elektronikai eszközök előretörése. Mindennappossá váltak a katasztrófákról, a természetes módon mutatott halálesetekről, a balesetekről készült tudósítások. Így a fiatalok hamar szocializálódnak a halál létezéséhez, látványához, de mindig csak a mások halálához. Éppen ezért a médiában látott

dolgok erősen befolyásolják őket. Megváltozott a családon belüli kommunikáció is a média jelenlétével. A gyerekek, fiatalok többször a médiában, és a világhálón keresztül jutnak először az információkhoz. Nem tudják megsűrni az erőszakos halálképeket, melyekkel teljesen magukra maradnak, így a halállal kapcsolatban megválaszolatlanok maradnak a kérdéseik is.

Hospice-ellátás

A XX. század második felétől erősödik a személyre szabott betegellátás, az emberek méltóságának tiszteletben tartása, ugyanakkor mind a mai napig gyakoriak a kommunikációs nehézségek. Jellemző, hogy a súlyos, krónikus betegeket infantilizálják az egészségügyben. Azzal, ha nem kezeljük felnőttként a beteget, a haldoklót, lehetetlenné tesszük, hogy méltósággal tudjon elköszönni az élettől, rendelkezessen az anyagi javai felett, illetve rendezze emberi kapcsolataiban az elvarratlan szálakat is.

A Hospice Mozgalom megjelenése óta képviseli, hogy elsődleges cél „visszaadni a halál méltóságát, segíteni a nyílt kommunikációt a beteg és a család, barátok, orvos, nővér között: szembenézve, felkészülten fogadni a halált. Az élet utolsó szakaszát teljes értékűvé tenni”. (Polcz 2001, 115)

Napjainkban törvényhozási szinten is foglalkoznak azzal, hogy mindenkinek joga van megtudni a betegségével kapcsolatos összes információt, illetve ezek alapján döntési lehetősége van a kezelés visszautasítására.

Egyes országokban szigorú törvényi háttérszabályozás mellett az ember dönthet a saját haláláról is. Az eutanázia kérdése nagyon sok jogi és etikai kérdést vet fel. Magyarországon jelenleg a betegek, amennyiben bizonyos körülmények fennállnak, ugyan élhetnek az ellátás visszautasításának jogával, de az aktív eutanázia egyetlen formája sem engedélyezett.

A gyermekek halálképe

„A gyermekek kapcsolata a halállal minden korban sajátos jellemzője [...] mindenkor az adott társadalom élet-halál-felfogásának és életmódjának vetülete”. (Polcz 1995, 7) A haláltudat kialakulása a gyermekekben fokozatosan megy végbe. A középkori társadalomban, mivel az élet a nyílt színen zajlott, ezért a gyerekek mindenről tudtak, mindent láttak, mindenben részt vettek, így tapasztalhattak meg az élettel, születéssel, halállal együtt járó dolgokat.

A későbbiekben egyre jobban behúzódtak az emberek a saját életterükbe, kezdtek a gyerekek elkülönülni a felnőttek világától. Kezdett kialakulni a mai család fogalma. A halál is kezdett intézményesített keretek közé szorulni, így tehát amit eddig tapasztalati úton látott a gyermek a haldoklással, a halottellátással, a halállal kapcsolatban, addig a mostani világban egyáltalán nem találkozik ezekkel a dolgokkal, tabusítva lett a halál.

„A gyermek, amikor megismeri a halál fogalmát, kutat, kérdez, keres, *tudni* akarja, mi a halál”. (Polcz 1995, 44) Tudatossá válik a gyermek számára, hogy mindenki meg fog halni, így ő maga is. A serdülőkorban már máshogy értelmezik, máshogy reagálnak a halálra. A halál többször halálfélelemmel társul, amihez hozzájárulhatnak az életkori sajátosságok is.

Jean Piaget a gyermeki halálfogalom kialakulásában, fejlődésében „négy szakaszt különböztet meg, melyek a következők: „0–2 éves korig tartó időszak a szenzomotoros szakasz ideje, a 2–7 éves korig terjedő időszak a műveletek előtti periódus, 7–11 éves korig tart a konkrét műveletek periódusa, míg a 11–16 éves korig húzódo időszak a formális műveletek szakasza” (Tóth 2016, 3).

Piaget az alábbiak szerint tagolja még a halálfélelmet:

„Animizmus (megelevenítő gondolkodás): A gyermek dolgokat, tárgyakat, természeti jelenségeket az élőkre jellemző tulajdonságokkal ruház fel. Artificializmus (művi előállítás): A gyermek a természeti jelenségeket emberi tevékenység eredményének hiszi. Finalizmus (célokság): A jelenségeknek céljuk van, nem pedig okuk, és ez a cél adja magyarázatukat. Gyermeki realizmus: A gyermekeknek nincs meg az az ismerete, hogy a valóságnak vannak

objektív és szubjektív elemei, a kettőt egyneműnek tekinti, egyaránt anyagi létezőnek”. (Fodor-Szlovencsák 2000, 7).

Hazánkban először 1936-ban Nagy Mária Ilona vizsgálta „tudományos rendszerezéssel és alaposággal [...] a gyermek haláltudatának, halálképzelésének alakulását. [...] Nagy Mária szerint a gyermekeknek a halálról alkotott elgondolása fejlődésen megy keresztül, és ez a fejlődés három fokozat szerint megy végbe”. (Polcz 1995, 53) „Animista. A halált mint irreverzibilis ténytet nem ismeri, a halálban életet lát. Perszonifikáló. A halálnak személyes jelleget ad. Reális. A halált elfogadja úgy, amint van. A halál a testi processzus megszűnése”. (Nagy 2015, 21)

Az első fokozat az animista felfogás, amely a 3. és 5. életév között, a korai gyermekkorban jellemző. Itt a halált a gyermek átmeneti állapotnak gondolja, élőnek képzei el, aki gondolkodik és érez is. Nemcsak a halott, hanem a különböző tárgyak is éreznek és gondolkodnak a gyermekek szerint. A perszonifikáló felfogás az 5 és 9 év közöttiekre jellemző. A halált megszemélyesíti, és személyes tulajdonságokat társít hozzá. A halál eljöhethet csontvázember, kassza formájában is. A harmadik a reális felfogás a késői gyermekkor végén jelentkezik. Ők már ismerik és tudják, hogy az élet véges. A halálban látják a testi folyamat végleges megszűnését is (Polcz 1995).

A halál oka és célja lehet természeti (például öregség, betegség), természetén kívüli, illetve dualista, tehát az előző kettő együttese is (Nagy 2015).

Hazai vonatkozásban Nagy Mária Ilona mellett meg kell még említeni Polcz Alaine-t is, a hazai gyermek tanatológiai jeles képviselőjét. A tanatológia tudománya a haldoklással, halállal és gyásszal kapcsolatos dolgokat kutatja. Polcz Alaine súlyos beteg és haldokló gyermekekkel foglalkozott. Létrehozta a Magyar Hospice Alapítványt. Nagyon sok könyve jelent meg a halál témájával kapcsolatban.

A halál, mint tabutéma az irodalomban

A halál, haldoklás témája már a kezdetek óta megtalálható az irodalomban. Fontos kérdés, hogy ezekben, hogyan jelenik meg a halál ábrázolása, és hogy

hogyan tud az embereknek, olvasóknak segíteni a halál, haldoklás feldolgozásában, illetve megértésében.

Az emberi kultúra létrejöttével a különböző tabuk is kialakultak. A tabu „egy közösség egésze által, hallgatólagosan vagy kinyilvánítottan elfogadott tiltás. [...] A halál-tabu a modern társadalmak és a primitív társadalmaknak egyaránt jellemzője”. (Tóthné 2009, 9) A társadalom változásával, a média előretörésével, a tudományok fejlődésével, a családi rendszerek átalakulásával, a hagyományok csökkenő szerepével állandó változásban van a tabu.

A gyermekeknek a halállal kapcsolatos kérdéseit a felnőttek is tabuként kezelik, mivel saját maguk sincsenek tisztába a halálhoz, haldokláshoz való viszonyukkal. Fontos, hogy a gyermekkel a saját életkorának megfelelően beszéljünk az adott témákról. A gyermeknek minden esetben érdemes elmagyarázni a tabunak számító témákat, akár élet és halál kérdéseit is. Bár nagyon sok esetben ezek a kérdések megválaszolatlanok maradnak.

A magyar gyermekirodalomban is változás történt e területen. „Föltárultak titkok, összetörtek tabuk – tágult a gyermekpróza tematikája”. (Komáromi 1999, 242) Az őszinteség került előtérbe, a nyolcvanas évek gyermekirodalma már mert beszélni korábban tiltott vagy nem szívesen emlegetett témákról (Komáromi 1999).

Az utóbbi években egyre több könyvkiadó jelentett meg gyermekeknek, kamaszoknak szóló, tabukkal foglalkozó könyveket, melyek segítséget nyújtanak a fiataloknak az őket körülvevő világ megértésében. A könyvek az összes tabukat érintő témával foglalkoznak, melyet a fiatalok magukénak érezhetnek, bennük magukra ismerhetnek, és válaszokat is kaphatnak problémáikra.

A Móra Kiadónál először az X könyvek sorozat foglalkozott tabukkal, majd ezt felváltotta a Tabu sorozat, melynek kötetei jellemzően elhallgatott témákról íródtak.

A Csimota Könyvkiadó az óvodáskorosztály részére jelentette meg a Tolerancia sorozatot.

A Kolibri Könyvkiadó Magasfeszültség sorozata, A Tilos az Á Könyvek Vészkijárat sorozat is a tabuk megdöntésében van segítségére a fiataloknak.

A gyermek- és ifjúsági irodalomban más hasonló témák mellett a halál is egyre többször kerül elő. E téma feldolgozásához sokan hívják segítségül a könyveket, meséket. A könyvvel szemben fontos szempont, hogy az adott témákban saját élethelyzetüknek megfelelően megtalálják a számukra alkalmas könyvet az olvasók, illetve, hogy azonosulni tudjanak a könyvben szereplőkkel, és a problémáikra választ is kapjanak. Fontos még a könyvek által közös élmények gyűjtése is.

A mese a csodák, a fantasztikum világa (Komáromi 1999). „A gyermek számára a mese az igazi valóság. Ez az, amihez igazítja és méri a többi előtte megjelenő tényét a világnak. [...] A mesék legnagyobb értéke az, hogy bátorságot adnak. Arra tanítanak, hogy minden válságból van kiút”. (Komáromi 1999, 291) A mesékben az élet és halál ábrázolásánál eltörlik a határokat, ilyenkor egyszerre lesznek jelen az élők és a meghaltak. De ugyanakkor a mese világában akár konkrét formában, megszemélyesítve is megjelenhet a halál, akivel a mesehős beszélhet, találkozhat, cselekedhet. A mesében nincsenek a halállal, a haldokolással kapcsolatos megdöbbentő, rémisztő ábrázolások. De találkozhatunk a mesékben a halál különféle megjelenési formáival, halált okozó tárgyak leírásával is (Lőrincz 2020).

Mindezek alapján „kell a mese! A gyerek nem lehet meg mese nélkül. [...] A mese [...] készíti elő a gyereket az irodalom, az olvasás szeretetére”. (Komáromi 1999, 293)

Halálképek bemutatása irodalmi művekben

A halál témájában öt könyvet szeretnék részletesebben bemutatni. Az első könyv óvodásoknak szóló mesekönyv, Shona Innes *Az élet olyan, mint a szél* című kötete. A kisiskolás korcsoporthoz Kiss Ottó *Ati és a holdvilág* című könyvét választottam. A kamaszoknak szóló könyvek közül Patrick Ness *Szólit a szörny regényét* elemzem. A felnőtt korcsoportnál az öregkori halál témájához Irvin D. Yalom, Marilyn Yalom *Halálról és életről* című könyvét mutatom be. Legvégül egy olyan könyvet választottam, ami eltér a többitől. Ez a

könyv egy halálos beteg gyerek szemszögéből írja le a történetet. Ez a könyv Eric-Emmanuel Schmitt Oszkár és Rózsa mami című kisregénye.

Óvodások halálképe

(Shona Innes: Az élet olyan, mint a szél)

A gyermek óvodáskorban nagy változáson megy keresztül, kinyílik a világ számára az óvodába járással. Fejlődnek az értelmi képességeik, rengeteg tudást sajátít el. A kisgyermek könnyebben ki tudja már fejezni magát. Egyre jobban az önállóságra törekszik. Mindennapjait a játékoság jellemzi. Előtérbe kerül a fantázia, a képzelet, a mese világa is.

A halál tabutéma, félünk róla beszélni. Nem vagyunk tisztában a saját magunk halállal kapcsolatos érzelmeinkkel, felfogásainkkal sem. Így nagyon nehezen tudunk beszélni és segíteni az óvodás korú gyerekeinknek. Pedig a gyerekek kérdeznek, érdeklődnek, melyre egyszerű magyarázatokat várnak. Az óvodások még nem ismerik a valódi halálfogalmat, még nem tudják értelmezni a halál végességét. Az élet megszűnése még számukra nehezen érthető. Ők a halált az élet körforgásának érzik, ugyanúgy, ahogy látják a természet körforgását is; ahogy a nap felkel, majd a nap végén lemegy, ahogy változik a természet, lehullanak a fák levelei, majd újból kihajtanak a rügyek (Innes 2021). A gyerekek tapasztalati úton fedezik fel a világot, és mindezeket a tapasztalásokat meghallják a mesékben is. Ebben a korban még a halált számukra a mozdulatlanság és a lecsukott szem jelenti. Számukra még a halott tovább él, aki hamarosan visszatér, és felébred az álomból (Simkó 2009).

Az óvodáskori halál-felfogáshoz Shona Innes *Az élet olyan, mint a szél* című mesekönyvét választottam. Nagyon szépen megírt, illusztrált könyv, mely a halálról, az elmúlásról, és a gyászfeldolgozásról szól. Komoly témát taglal, érthető nyelven megfogalmazva az óvodás korosztály (3-6 év) számára. Ez a könyv segítséget nyújthat abban is a gyerekeknek, hogy szülői támogatással feldolgozzák azokat a problémákat, amiknek a megértése még nehéz számukra.

Shona Innes *Az élet olyan, mint a szél* című könyve hazánkban kétféle fordításban jelent meg. Először 2014-ben a Kolibri Kiadó KönyvTÁRS sorozatában Varró Dániel fordításában, majd 2021-ben a Pozsonyi Pagony gondozásában,

Rét Viktória fordításában. Az élet szép, és az Ölelj meg sorozat egy-egy darabja. Mind a kettő könyvet Agócs Írisz illusztrációja díszíti. A 2014-ben kiadott Varró Dániel-féle könyv külsőleg nagyobb formátumú, mint a 2021-ben kiadott. A két kiadás két eltérő szöveggel íródott a két fordító személye miatt, viszont az illusztráció, a rajzok ugyanolyanok. „A legtöbb gyerek számára az első művészi élmények egyikét a képeskönyvek és a mesekönyvek világa jelenti. [...] Minél kisebb a gyerek, annál inkább a képek „olvashatósága” az illusztrálás feladata. [...] A gyerekkönyv illusztráció nélkül nem él meg”. (Komáromi 1999, 323)

Mind a két könyvnek ugyanaz a szerkezeti felépítése. Először az életről beszél, majd a halál témáját írja le nagyon szép jelzőkkel. A halál után a gyászfeldolgozásra és élet értékére tér ki. A könyv legvégén pedig újból visszatér a halál gondolatához. Ahogy a címben is látható az életet a széllel azonosítja, mely itt szimbolikus jelentőséggel bír, élet és halál között mozog, és az életet és halált szimbolizálja.

A Varró Dániel-féle fordításban az életet a szélhez hasonlítja. A halál ábrázolásánál az élet tovaszáll, a test mozdulatlan marad. Felteszi a kérdést, hogy ilyenkor hova is megy el az élet, mi lesz vele, mi lesz a halál után, mi lesz a testtel. Az élet megszűnéséről és a test tovább éléséről többféleképpen vélekedik. Az egyik változat szerint a test újjászületik egy másik testbe bújva, a másik szerint a mennyországba jut el, illetve az is lehetséges, hogy a földből kinövő virágok, fák jelképezik az élet további lehetőségeit. A halál után a gyászfeldolgozási rész következik, hogy imádkoznak a meghalt emberért, és az elment emberhez, élethez beszélnek. Aztán kis tárgyakat őriznek a meghalt szerettüktől. A halál és a gyászfeldolgozás után a szerző felhívja az élet értékére a figyelmet, hogy az nem értéktelen dolog, hanem igenis egy nagyon fontos kincs. És ezt a kincset meg kell őrizni minél tovább, de ezt csak úgy lehet, hogy figyelünk a testünkre egészséges életmóddal, táplálkozással, sok mozgással. És a testünk meghálálja a sok gondoskodást, mert akkor sokkal hosszabb ideig maradnak életben. A könyv legvégén újra visszatér a halálra, a szélre, ami tovaszáll, és elmegy máshová (Innes 2014).

Rét Viktória fordítása alapján az életről, halálról, gyászfeldolgozásról a következőképpen beszél a könyv: Az életre nagyon kell vigyázni, mert aki érez

és mozog, az még él. Az életet a szélhez hasonlítja, mert amikor abbamarad a szélfújás, akkor az élet is abbamarad. Megáll minden, nem történik semmi sem. És eljön a halál. Foglalkoztatja, hogy mi történik ezután az élettel, mi lesz a testtel, ha már nem mozog és nem érez többé, amikor már nem csinál semmit sem az ember, amikor a test mozdulatlan lesz. Halálunk után a testünkkel több minden lehetséges. Ebben a könyvben is, mint ahogy a Varró Dániel-féle fordításban, a test egy másik testbe bújva él tovább, aztán ugyanúgy a mennybe is felszállhat, valamint a föld mélyére leszáll, ahol virágoknak, fáknak ad életet. Valaki úgy véli, hogy az élet egy kicsit a szívünkben marad. Tehát, amíg az itt maradtak, a még életben lévő családtagok emlékeznek és beszélgetnek a meghalt hozzátartozójukról, addig a szívükben tovább élnek az emberek. A gyászfeldolgozás után kitér arra a szöveg, hogy hogyan is kéne élni. Hogy minden napot boldogan kéne megélni, hogy óvni, vigyázni kéne a testünkre, az egészségünkre. Majd a könyv végén újból visszatér a halálhoz, az elmúláshoz. Amikor megöregszik az ember, akkor elérkezik az idő, hogy a szél elillanjon, és akkor az életnek el kell mennie egy másik helyre (Innes 2021).

„Innes egy interjúban elmesélte, hogy ez a szöveg eredetileg levélformában íródott egy olyan kisfiú számára, aki súlyos családon belüli bántalmazáson és elhanyagoláson ment keresztül”. (Béres 2017, 22) A kisfiú egy örökbefogadó családhoz került. Később meghal a vér szerinti édesanyja. A kisfiúnak a halállal kapcsolatban kérdései voltak a nevelőanyuka felé (Béres 2017). „A nevelőanya azzal szembesült, hogy [...] nehéz eleget tenni a gyermek érzelmi szükségleteinek, nehéz a számára érthető nyelven, lényegretörő módon megbeszélni fontos és nehéz dolgokat. A levélforma lehetővé tette, hogy a nevelőanya és a kisfiú együtt olvassa el a szöveget”, (Béres 2017, 22) így választ kapva a halállal, további élettel kapcsolatos kérdésekre.

Kisiskolások halálképe

(Kiss Ottó: Ati és a holdvilág)

Ez az életkor az iskolaérettség kora. Ehhez megfelelő biológiai érettséggel és szellemi tudással kell rendelkezniük a gyerekeknek. Társas kapcsolataikban

változás áll be. Ekkortól kezd egyre erőteljesebbé válni az iskolai környezet hatása a család erős befolyásoló hatása mellett. Ahogy a gyerek nő, fejlődik, úgy kezd el a gondolkodása is egyre észszerűvé válni, és lassan kezd kialakulni a felnőttekéhez hasonló gondolkodása is. Ezzel együtt kezd reálisabb lenni a halál-felfogása. Kezd máshogy gondolkodni a halálról, a testi elmúlásról és a lélek sorsáról, mint kisebb életkorában. A halált személyes tulajdonságokkal, jelleggel ruházzák fel, mely megjelenhet csontváz, kaszás, szellem, angyal alakban is. A kisiskolás gyerekek már kezdik megérteni a halál fogalmát (Simkó 2009).

Ebben az életkorban is nagyon fontos a könyvek megléte. A könyvekkel szembeni feltétel, hogy megismerjék a könyvekben önmagukat, a problémáikat, emberi kapcsolataikat, mindezeket érthető nyelvezettel, stílusban megírva. A könyvek segítsenek a gyerekeket a világukban eligazodni. Fontos még a könyvekben az illusztráció megléte, de már kezd a szöveg hangsúlyosabbá válni. „A kép elsősorban a szöveg irodalmi hatását szolgálja. [...] Fejleszti a gondolkodást, az esztétikai érzéket; hat a személyiségre. A gyerekek a felnőtteknél is élénkebben látják mindazt, amit olvasnak. Végtelen nyitottság jellemzi őket”. (Komáromi 1999, 323)

Kisiskolások halálképéhez Kiss Ottó Ati és a holdvilág című könyvét választottam, mely gondosan megírt, szépen illusztrált könyv. A történet egy különös kapcsolatról, barátságról, egy öregember (Ármin bácsi) és egy kisfiú (Ati) találkozásáról, az öregkorról és a halálról szól.

Itt a halál nem az élet vége, hanem egy másik élet kezdete, mely nem a Földön, hanem a Holdon folytatódik tovább. Ármin bácsi elmesélte Atinak, hogy ő tulajdonképpen járt már a Holdon, amikor a nagyapja meghalt. Ez az utazás háromszor történik meg a mese során. Először Ármin bácsi nagypapájával utazik el a Holdra, aztán maga Ármin bácsi megy fel egyedül, és harmadszor meg Ati álmában elutazik Ármin bácsit meglátogatni (Czomba 2015). A két világ között az emberek egy különleges autóval juthatnak el, melyre csak egyszer ülhetnek fel, és amikor eljön az idő, mindenki elkészíti a maga saját autóját. A földi életből mennek a Holdra, a mennyországba, ahol Hanna kisasszony már várja őket. A Holdon a halál utáni boldog életben lesz

része mindenkinek, ahol holdlámpások világítanak és ahol szép az élet, és senkinek nem kell félnie, mert ahová mennek, ott a boldogság vár rájuk.

Az Ati és a holdvilág Kiss Ottó kortárs író, költő által írt Ati... sorozat első része. A könyv tele van klasszikus meseelemekkel, úgymint ég, csillagok, Hold, melyhez Hanga Réka illusztrátor rajzai a szép színvilágával, a részletgazdag képi kidolgozottságával még jobban varázslatossá teszi a könyvet.

Kamaszok halálképe

(Patrick Ness: Szólt a szörny)

A kamaszkor meghatározó korszak az emberek életében. A gyermek és felnőttkor közötti átmeneti időszak, tele útkeresésekkel, saját maguknak minél jobban való megismerésével. Folyamatosan keresik önmagukat, állandóan tele van kérdésekkel, láznak. Nagy változáson mennek keresztül. Nemcsak a személyiségük változik, gondolkodásmódjukban is egyre inkább a felnőttvilág gondolkodása a jellemző. Elkezdődnek a hormonális változások, melyek magukkal hozzák a fokozott érzelmi reakciókat is. Kezdenek eltávolodni a szülőktől, a kortárs csoport lesz meghatározó emberi kapcsolataikban. Problémáikat a barátaikkal vagy idegen emberekkel beszélik meg inkább, mint a szüleikkel. Ugyanakkor szükségük van az egyedüllétre is, hogy elvonulhassanak a saját kis világukba. Elkezdenek önállósodni, saját gondolataik vannak, mindenről és mindenkiről van véleményük. Ezt a korszakot a magányosság és a zavarodottság is jellemezheti. Folyamatosan keresik a helyüket a társadalomban.

A kamaszkor lehet korai kamaszkor, a 12-14 évesek, és késői kamaszkor 15-18 éves korosztály. A korai kamaszkornál még több a gyermekkori minta, de már kezd a kiskamasz sok változáson átmenni. A késői kamaszkort pedig már a felnőttekhez hasonlító felfogás jellemzi.

A kamaszok halál-felfogása is teljesen más, mint az előző korcsoporté. Reális a halál-felfogásuk, valóságosnak látják a haldoklást, a halált. Tudják és ismerik a halál, haldoklás menetét. Tudják, hogy az élet véges. A halálban a

testi folyamat megszűnését is látják már. Bekapcsolódnak az ezzel kapcsolatos beszélgetésekbe, és érzelmileg is jobban bevonódnak. A végső búcsúzásnál is már ott vannak, de a halál nagy megrázkódtatás számukra, ilyenkor inkább elvonulnak a külvilágtól, magukba zárkoznak.

Patrick Ness könyve, a Szólít a szörny egy megrendítő erejű, drámai történetekkel és illusztrációkkal megírt regény. Eredetileg Siobhan Dowd kezdte el írni a regényt, de korai halála miatt végül Patrick Ness fejezte be azt. A kötet illusztrátora Jim Kay volt.

A Szólít a szörny a 13 éves Conor O'Malley és halálos beteg édesanyja történetét meséli el. Olyan tabutémákat dolgozz fel, és érint, mint halál, súlyos, gyógyíthatatlan betegség, iskolai bántalmazás, kirekesztés, magányosság, magára hagyatottság.

A Szólít a szörny megrendítő képi világa szerves része a szövegnek. Az egész könyvben csak fekete-fehér illusztrációkat találunk, ami már eleve jellemzi a könyvnek a hangulatát is.

A könyvben két nagyon erős szimbólum található. Az egyik egy mesei motívum, a tiszafa, a másik az óra. A tiszafa, mely mindig 12.07 órakor alakul át szörnyé. Ez a szörny a gyógyulást is szimbolizálja egyben, mert ő az, aki a történeteken keresztül segít Conornak feldolgozni édesanyja betegségét, elengedését és halálát. Tulajdonképpen ő nem is az édesanyja, hanem Conor miatt jött elő. Mert ő Conort gyógyítja, és nem az anyukáját. És ez a tiszafa, ha elindul, akkor rombol. „A rombolás mint visszatérő motívum jelenik meg a történetben, ez magyarázható a test halál által való lerombolásával”. (Czomba 2015, 63) A másik szimbólum az óra, mely az idő, és akár az élet múlását is jelképezheti. Ebben az időpontban történnek Conor életében a változások, ekkor jelenik meg mindig a szörny, ekkor hal meg az édesanyja, és ekkor szabadul meg Conor a súlyos gondolataitól, démonaitól is.

A könyvben található négy történet, mely által Conort előreviszi édesanyja betegségének, és a halálának elfogadásában. Az első három történetet a szörny meséli el, a negyedik történet pedig Conor története, az ő igazsága. Mindegyik történetben a halál meghatározó.

Az első történet egy fiatal parasztlány haláláról szól, akit a kedvese, a királyfi ölt meg, csak azért, hogy megszabadítsa a mostoha királynétől. A ki-

rályfi úgy intézte a dolgot, hogy azt higgyék a parasztok, hogy a mostoha nagyanyja, a jelenleg uralkodó királyné ölte meg a parasztlányt, így a parasztok fellázadtak a királynő ellen. A szörny azonban, megmentette a királynét, mielőtt máglyára tudták volna tenni. Conor kérdőre vonta a szörnyet, hogy miért mentette meg a gyilkost, mire a szörny megmutatta Conornak a királyfit, hogy ő ölte meg a parasztlányt azért, hogy megtévessze az embereket. Conor nem értette a helyzetet. Nem értette, hogy hogyan lehetséges az, hogy valaki megölje azt, akit szeret, és akit feleségül szeretne venni. A király csak azért cselekedett így, mert egyedül nem tudta volna legyőzni a hatalmon lévő királynőt, mire a királyfi elnyerte a trónt, király lett belőle. „Ezek szerint az a tanulság, hogy a királyfi gyilkos és a gonosz királyné mégsem boszorkány. Azt akarod mondani, hogy én is legyek kedves a nagyival?” (Ness 2019, 73) Conor a boszorkány királynét a nagymamájához hasonlította.

Conor nagymamája az édesanyja anyukája. Egyedül él, pedáns nő, teljes tisztaság és rend van a házában. Conor édesanyja betegségének súlyosbodásakor a fiú a nagymamához költözik. Bár ő nem szeretne odamenni, mert ott nem csinálhat semmit sem, nem nyúlhat hozzá semmihez sem. Conor életében ez nagy változás volt, hogy át kellett költöznie a nagymamájához, akivel igazán meg sem értették egymást. Ez nyilván adódhatott a generációs különbségekből, illetve, hogy a nagymama nem nagyon tudott mit kezdeni az unokájával. Conor és a nagymama esetében is látszik, hogy ki nem mondott érzelmek vannak mind a két oldalról. Mindenki vívja a maga harcát. Az édesanyja betegségének az előrehaladtával, kapcsolatuk változáson ment át, egyre jobban összeszoktak.

A második történet egy patikáriusról, egy lelkésről, és annak lányairól szól. A patikárius haragos és pénzéhes ember hírében állt. A plébánia mellett volt egy tiszafa, melyet szeretett volna megkapni, mert a tiszafa gyógyító hatású fa volt, és szeretett volna vele embereket gyógyítani. De a lelkész nem engedte meg, hogy kivágják a fát. A lelkésznek volt két lánya, akik megbetegedtek, és egyre rosszabbul lettek. A lelkész a patikárius felé fordult segítségért, hogy mentse meg a lányai életét, de a patikárius nem tett semmit sem a lányokért, így azok meghaltak. A lelkész kedves ember volt, de kiprédikálta a patikáriust, így ezzel tönkretett annak üzletét, valamint a tiszafát, a gyógyí-

tás forrását is megtagadta tőle. Így aznap éjszaka a szörny megindult és szétverte a lelkész lakot. Mert a lelkész önző volt, és ez a lányai életébe került (Ness 2019). Conor az álmában csak nézte, hogy a szörny milyen pusztítást végez, és ehhez ő is csatlakozott. Tört, zúzott, és a végére, amikor abbahagyta vette csak észre, hogy a nagymamája nappalijában van, és azt tette tönkre. Conor kétségbeesésében mindent szétvert nagymamája házában nappalijában. A magány, az iskolai bántalmazások, édesanyja betegsége, apja nemtörődőmsége, az állandó kétségbeesés, tehetetlenség vezetett oda, hogy így adta ki dühét. Időközben nagymamája is hazaérkezett a kórházból, aki meglátta az eszeveszett pusztítást és befejezte, amit Conor elkezdett, a még álló, megmaradt vitrinnek esett neki, teljesen széttörte. Conor nagymamája se bírta a terhet. Nem bírta, hogy végig kell néznie saját lánya haldoklását. Ez volt a közös bennük, Conor édesanyja, nagymama lánya. Semelyik se bírta elviselni a betegséggel, haldoklással járó terhet (Ness 2019).

Conor édesanyjának nem használtak az eddig adott gyógyszerek és kezelések sem. Egy új gyógyszerben gondolkodtak, amit a tisztafa hatóanyagából lehetett kinyerni. Ekkor Conornak eszébe jutott a második történet, amelyet a szörny mesélt neki, és párhuzamot vont a lelkész, a Patikárius és az ő életük között. A tisztafa volt az egyik közös pont.

Conor az iskolában összetalálkozott Harryvel, az egyik iskolatársával, aki agresszív gyerek volt, és többször bántalmazta őt. És ekkor eljött a harmadik mesének az ideje. Ez a mese egy láthatatlan emberről szól, Conor láthatatlanságáról, aki egy napon szeretné észrevetetni magát. Nem szeretne többé láthatatlan lenni, és ebben a fiú újból a szörny segítségét kéri. Harry számára láthatatlan volt Conor, és ekkor megütötte Harryt, nagyon megverte, aminek csak az egyik tanár érkezése vetett véget. Ekkor Conor megkönnyebbült, „hirtelen lekerült a válláról a teher. Elöntötte a megértés, és elöntötte a megkönnyebbülés. [...] Meg fogják büntetni. Végre megbüntetik. Végre minden a helyére kerül megint. Ki fogják rúgni”. (Ness 2019, 167) De az igazgató megkegyelmezett Conornak, nem büntették meg. És ekkor rájött, hogy van a láthatatlanságnál is rosszabb, amikor már mindenki észrevette. „Conor nem volt többé láthatatlan. Most már mindenki észrevette. Mégis távolabb volt a többiektől, mint valaha.”. (Ness 2019, 168)

A negyedik történet Conor története, Conor igazsága. Elérkezett az idő édesanyja földi életének a végéhez, amikor is Conornak el kellett engednie anyukáját, hogy a további szenvedéstől megkímélje, illetve a saját maga fájdalma és magánya véget érjen. A szörny mindvégig ott állt Conor mellett, segített neki, amikor a szakadék szélén Conor elengedi anyukája kezét, és akkor is segített, amikor anyukája kórházi ágya mellett elérkezett a végső búcsú ideje. És ekkor Conor megnyugvásra talált, el tudta engedni édesanyját.

Felnöttek halálképe

(Irvin D. Yalom, Marilyn Yalom: Halálról és életről)

Minden embernél eljön egyszer az élet vége, kénytelen szembenézni mindenki a saját halálával. Az élet vége felé, a halálhoz közel számadást végez az ember. Sokan ilyenkor jönnek rá, hogy nem volt teljes az életük, illetve, hogy mi az, amit még haláluk előtt mindenképpen meg szeretnének csinálni. Ilyenkor van lehetősége az embernek, hogy a családjának elmondja utolsó kívánságait, végrendelkezzen. A végrendelkezés, végintézkedés nemcsak a halállal kapcsolatos lehet. Még életükben rendezzük emberi kapcsolatainkat, vagyonunkat, tárgyainkat, és számot vetünk cselekedeteinkről is. Súlyos, gyógyíthatatlan betegség esetén rendelkezhetünk saját életünk felett is, mely egyes országokban már törvényi szabályozás mellett lehetőség van. Saját haláláról és egyben életéről is mindenkinek joga van dönteni, illetve az emberi méltósághoz való jogával is élhet az ember. Az eutanázia, a kegyes halál, a gyógyíthatatlan beteg emberek halálának meggyorsítása, és ezzel együtt a szenvedéseinek megszüntetése. Az eutanázia bonyolult jogi, etika, filozófiai kérdéseket vet fel, melyről minden ország másképp vélekedik. Az eutanázia kapcsán említést kell tenni az élethez való és az emberi méltósághoz való jogról is. Az eutanázia lehet aktív és passzív eutanázia. Az aktív eutanáziánál egy kívülálló személy közvetlen, tényleges beavatkozása, a halál bekövetkezésének meggyorsításánál. A passzív eutanáziakor a súlyos, gyógyíthatatlan betegeknek joga van lemondani, visszautasítani a szenvedésekkel teli életének meghosszabbításához adott orvosi beavatkozásokról, kezelésekről, gyógyszerekről.

Az eutanázia külföldön már egyre több országban lehetséges. Magyarországon jelenleg a gyógyíthatatlan, halálos betegek csak az ellátás visszautasításával élhetnek, az aktív eutanázia egyetlen formája sem engedélyezett.

Irvin D. Yalom és Marilyn Yalom Halálról és életről című könyve halálról, elválásról, veszteség átéléséről és fájdalomról, az élettől való búcsúzásról szól.

Irvin D. Yalom világszerte ismert pszichoterapeuta, felesége, Marilyn az irodalomtörténet doktora közösen megírt naplója ez a könyv, mely életük utolsó hónapjairól íródott. Az elmúlást, a halált, a gyászt, és az ezzel kapcsolatos érzéseiket olvashatjuk a férj és a feleség oldaláról. A fejezeteket felváltva írták, ugyanazokat a történéseket mesélik el, csak mindenki a saját szemszögéből írja le. A könyvben a gyógyíthatatlan betegség és a haldoklás feldolgozása közbeni visszaemlékezésekben végigkövethetjük a házaspár, a család életét, a barátaikhoz, munkatársakhoz kapcsolódó viszonyaikat. Olvashatunk még a férj terápiás foglalkozásokon történt élményeiről is.

A gyermekhalál ábrázolása

(Eric-Emmanuel Schmitt: Oszkár és Rózsa mami)

Legsúlyosabb és legnehezebb halál, egy gyermek halála. Ez szinte feldolgozhatatlan tragédia az emberek, családok életében. Dolgozatom korábbi fejezetében már írtam röviden Nagy Mária Ilona által a gyermekek haláltudatának, halálfélelmének alakulásáról. „A halálfélelem igen bonyolult, összetett lelki folyamat. A felnőttek is nehezen tudják megfogalmazni [...] a gyermek még kevésbé tudja szóban megfogalmazni a halálfélelmet”. (Fodor-Szlovencsák 2000, 26) „A halálfélelem csakúgy, mint a halálkép egy komplex fogalom, amelynek alakulását, intenzitását befolyásolja a gyermek életkora, kognitív szintje, a kultúra, a vallás amiben felnő, valamint a korai tapasztalatok”. (Fodor-Szlovencsák 2000, 28) Polcz Alaine a gyermekek halálfélelmét a csecsemőkori szeparációs szorongásból származtatja (Fodor-Szlovencsák 2000). „Halálfélelem (tanatophobia): szeparációs félelem, egzisztenciális szorongás, félelem a nemléttől és az ismeretlentől. A halálfélelem sokjelentésű fogalom, a haldoklással, meghalással kapcsolatos izolációtól, fájdalomtól, kiszolgáltatottságtól való félelmet vagy a (már vagy még) beteljesületlen célokkal kapcsolatos félelemeket is magába foglalhatja”. (Tóthné 2009, 8) A szorongás többször félelemként írják le, mert ez „a tehetetlenség tudatával összekötött félelem érzése. [...] Valamilyen negatív érzelem, hasonló a félelemhez, annak konkrét tárgya nélkül”. (Tóthné 2009, 8)

Polcz Alaine szerint „a beteg gyerekeket körülvevő körülmények siettetik a halálkép kialakulását. Összegyűjtötte azokat a módokat, amelyek által a súlyosan beteg gyerekek közlik haláltudatukat”. (Fodor-Szlovencsák 2000, 23) Ezek alapján a következők lehetnek: félig direkt verbális közlés, direkt verbális közlés, verbális utalás, tréfálkozás, szimbolikus verbális közlés, szimbolikus rajz, szimbolikus mese, szimbolikus játék, direkt játék, metakommunikáció, azonosítás, cselekvéses utalás, előrejelzés, rejtett tudás, álom, eltolás más személyre (Polcz 1995).

Elizabeth Kübler-Ross a haldoklást öt fázisban írta le: az első az elutasítás, tagadás, a második a harag, düh, harmadik az alku, alkudozás, negyedik a

depresszió, és a legvégső, az ötödik az elfogadás fázisa. Ezek a stádiumok nem mindig ebben a sorrendbe vannak jelen, lehetnek átfedések is, vagy olyan, amikor kimarad az egyik állapot, vagy többször megismétlődnek a fázisok (Polcz 1995).

Eric-Emmanuel Schimdt 1997-ben írta az Oszkár és Rózsa mami című könyvet, mely A láthatatlan ciklusa című kisregénysorozat első része. Az életet és a halált egy teljesen másik szemszögből mutatja be, egy halálosan beteg gyermek oldaláról. A 10 éves Oszkár és Rózsa mami története, mely egyben egy különös barátság története is.

Kedves Jóisten! Minden egyes fejezetet így kezdi el a 10 éves gyógyíthatatlan beteg Oszkár. Tudja, hogy meg fog halni. Érzi, hogy ő nem rendes beteg, már másképp foglalkoznak vele, nem úgy beszélnek hozzá, ahogy addig. „A doktor reggelente megvizsgál, már nem ad bele apait-anyait, csalódott bennem. Csak néz és nem szól semmit”. (Schmitt 2004, 8) És arra is rájött, hogy azért rossz beteg, mert az ő halálával „nem lehet elhinni az orvostudományról, hogy csodálatos”. (Schmitt 2004, 9) Ebben az elkeseredett helyzetben csak a kórházi önkéntes Rózsa mami az, aki teljesen természetesen viselkedik Oszkárral. Ő az, aki mindig mellette van, ő az, aki támogatja, és ő az, akinek elmondhat mindent. Ővele tud egyedül az életről és a halálról is beszélni, akivel tulajdonképpen együtt várják az elmúlást is. Együtt élik meg a hátralévő napokat, a történéseket. Oszkár egyedül csak órá számíthat. Szülei, amikor megtudják, hogy fiúk meg fog halni, akkor nem tudnak a kialakult helyzettel mit kezdeni. Nem tudják feldolgozni gyermekük jövőbeli elvesztését. Ugyanakkor ők is a fiúk életvégi állapotával vannak elfoglalva, de a maguk módján. Nem tudnak a gyereküknek mit mondani, látogatások alkalmával inkább csak ajándékokat hoznak. Oszkár ezért haragszik a szülei-re, és ezt ki is mondja, dilinyósoknak hívja őket, lehülyézi, majd tyúkagyú tökkelütöttnek (Schmitt 2004) nevezi a szüleit.

Oszkárt Rózsa mami buzdította, hogy az életéből visszalévő pár napban játsszon el a gondolattal, hogy december 19-től az év végéig minden egyes nap tíz évet öregedjen, hogy így megélhesse egész életét. A fiú a játék során megtudja, hogy milyen kamasznak lenni, megéli a szerelem érzését, a házas-

ságot, milyen az ötvenes éves férfiaknak kicsit érzelmileg meginogni, aztán megéli az öregkor is, amikor már belenyugvással telnek napjai.

A kórházat az otthonának tekinti, ott van a szerelme, ott élnek a barátai. És amikor Oszkár egy kis karácsonyi kiruccanásra megy Rózsa mamihoz, alig várja már, hogy az ő saját megszokott környezetébe visszatérjen, a kis beteg társai közé. A karácsonyi kiruccanás hozta helyre Oszkár és a szülei közötti feszült légkört. Rózsa mamihoz odahívta magához Oszkár szüleit is, így együtt tölthették az utolsó karácsonyt, mindent megbeszélve, négyesben, békésen, boldogan.

A kisregényben találunk mesei motívumokat, szimbólumokat is. Az egyik, amikor Rózsa mami kéri, hogy játszanak a napokkal, hónapokkal „így szól a legend. A mese a tizenkét jósnapról”. (Schmitt 2004, 33) Másik, ilyen, amikor Hófehérkéhez hasonlítja párját, szerelmét, az úgyszintén beteg Hupikék Peggycet. Aztán amikor megkapta a sivatagi virágot, ami egy napot él csupán. A virág, ami rügycet hajt, szarát növeszt, leveleit kibontja, a virágja kinyílik, majd elhervad, és estére elpusztul (Schmitt 2004). Ez a virág az élet, halál szimbóluma.

Ugyanakkor Rózsa mami a halált egy nagyon szép dolognak írja le, „az emberek azért félnek a haláltól, mert félnek az ismeretlentől”. (Schmitt 2004, 61) „A halál gondolata viszont nem kell hogy fájjon. Nem tudod, mi a halál. Rajtad áll, hogy ez a gondolat fáj-e vagy sem”. (Schmitt 2004, 60) A fiú válasza erre, hogy „nem félek az ismeretlentől. Csak az bosszant, hogy elveszítem, amit ismerek”. (Schmitt 2004, 62) A fiú a saját veszteségeire gondol. Valamint Rózsa mami a halált még Jézus szobrán keresztül is szemlélteti a fiúnak, illetve elmagyarázza, hogy kétféle fájdalom létezik a világon, a testi és a lelki. „A testit elszenvedjük, a lelkit mi magunk választjuk”. (Schmitt 2004, 59) „Nézd meg Isten arcát a kereszten! A teste szenved, de a lelke nem fáj, mert hisz”. (Schmitt 2004, 61) Tehát nincs más dolga Oszkárnak, mint hinni. Ő mindig is írja a Kedves Jóistenhez történő levelezéseiben, hogy várja már nagyon, és szeretne vele találkozni, ami az egyik nap meg is történik, eljött hozzá, meglátogatta őt. A Jóisten megmutatta Oszkárnak a világot, „mindennap úgy nézz a világra, mintha először látnád”. (Schmitt 2004, 92) És a fiú megfogadta a tanácsát, nézte a maga körül lévő világot, fényeket, színe-

ket, fákat, madarakat, állatokat. „Köszönöm, Jóisten, hogy ezt megmutattad. Úgy éreztem, kézen fogva vezetsz, egyenesen a rejtély kellős közepébe, hogy lássam a rejtélyt”. (Schmitt 2004, 93) És ekkor már Oszkár felkészült a halálra, megbékélt. Kérte a Jóistent, hogy látogassa meg a szüleit, hogy fejezze be, azt, amit ő elkezdett. Másnapra meghalt Oszkár. Az utolsó levelet Rózsa mami írta. „Meghalt a kisfiú. [...] Kivárta a pillanatot, amikor nem vagyunk ott, hogy kíméljen bennünket. Mintha nem akart volna fájdalmat okozni az-zal, hogy látjuk a halálát”. (Schmitt 2004, 97) Egyedül ment el. Senki nem volt ott az élet végén, a halál elején vele. Egyedül, de nem magányosan járta meg az utolsó perceit. Oszkár halálával együtt meghalt Rózsa mami is. Beteljesült az ő küldetése, végigsegíteni a halálhoz vezető úton Oszkárt.

Az Oszkár és Rózsa mami egy nagyon szépen, néhol könnyedebb stílusban megírt könyv egy gyógyíthatatlan beteg gyermek utolsó napjairól, az életről és a haláláról szól. A végén az olvasó is csak a Kedves Jóistenhez fohász-kodhat, hogy mindenkinek legyen egy kedves Rózsa mamija, aki végig kíséri őt a meghaláshoz vezető utolsó, végső úton.

ÖSSZEFOGLALÁS

Szakedolgozatomban a halált mint tabutémát jártam körbe, írtam le.

A ma embere számára a halál egyre érzelemmentesebb, egyre kevesebb lehetőségek vannak a mély és belső megélésére. Úgy gondolom, hogy ha a felnőttek számára is ennyire megnehezített környezetben kell megküzdeni az elmúlással, akkor még kevésbé várhatjuk el, hogy a gyermekek megfelelően tudják feldolgozni az életükben bekövetkező veszteségeket. Az ő szemszögükből kétféleképpen is szemléltettem a halállal való találkozást. Egyrészt a gyermek, amikor közeli családtagot veszít el, illetve amikor a saját halálának közelségével szembenéz.

Megállapítható, hogy az óvodások számára még felfoghatatlan a halál ténye, nem érzik ezt rossz dolognak, olyan ez nekik, mint egy játék. Úgy érzem, hogy velük a biblioterápiát interaktív módon, más terápiás módszereket (például zeneterápia, mozgásterápia) bevonva lehetne a halál témáját feldolgozni.

A kisiskolás korcsoportban már az olvasás, a szövegértelmezés meghatározóbb. Velük már sokkal könnyebb a terápiás munka, sokkal több irodalmi műfaj bevonható a foglalkozások során. Kezd kialakulni már a halálképük, sokkal nyitottabbak és érdeklődőbbek. Egyre inkább kíváncsiak az élet történéseire. Jó ötletnek tartanám, hogy az iskolákban osztályfőnöki órák, rajz-órák keretén belül egy-egy témakör feldolgozásra kerülne (például az elmúlás) olyan formában, hogy a foglalkozást vezető felolvassa az adott témakörben kiválasztott szöveget, és a gyermekek az elhangzottak alapján az előjövő érzelmeiket különböző alkotásokban (rajz, gyurma stb.) papírra vetnék, formákban öntenék.

A kamaszok már reális, felnőttekéhez hasonló halálképpel rendelkeznek. Életkoruk sajátosságai miatt sokkal nehezebb őket megszólítani, nehezebb velük egy terápiát végigvinni, viszont sokkal nagyobb eszköztár áll rendelkezésre egy terapeuta részére. Mindezekről függetlenül a legizgalmasabb korosztálynak és legnagyobb kihívásnak tartanám a velük való közös munkát. Több ötlet is felmerült bennem, hogy terapeutaként milyen eszközöket használhatnék fel. Ilyen például, hogy kortárs művészek (énekesek, költők) mun-

káit (dalszöveg, slam poetry) dolgozzuk föl, és további interaktív eszközök (mobiltelefon, laptop, tablet, interaktív tábla, kivetítő, hangszerek) bevonásával lehetne a terápiás élményt növelni. További ötlet, hogy a biblioterápiás foglalkozásokat kivinni különböző fesztiválokra, zenei, kulturális eseményekre, ezáltal bővíteni az eddig megszokott helyszíneket.

A felnőtteknél lehetőséget látok abban, hogy egy élőkönyvtáros biblioterápiás foglalkozás keretén belül például olyan emberek mesélnék el halállal való szembenézését (betegség, öngyilkossági kísérlet, baleset), akik személyesen érintve vannak a témában.

Engem különösen megérintett dolgozatomban szereplő halálos betegséggel küzdő kisgyermek feldolgozott története. A történeten keresztül érezhető az olvasó számára, hogy mennyire magára tud maradni, és mennyire kiszolgáltatottá válik egy súlyos beteg gyermek. De a kisregényből az is kiderül, hogy ha van a beteg környezetében egy képzett (hospice) szakember, önkéntes mennyivel könnyíti meg az utolsó útját a haldoklónak. Úgy gondolom, hogy jó ötlet lenne minden olyan intézményben, ahol felnőtt/gyermekhospice ellátás folyik, a teammunkába a klinikus szakember mellé fejlesztő biblioterapeutát is bevonni.

Fontosnak tartom, hogy merjünk beszélni egymással, gyermekeinkkel a halálról, az elmúlásról, a gyászról. Számomra a halál tabutémájának körbejárása hálás és tanulságos témafeldolgozás volt. Megváltozott az élethez és a halálhoz való hozzáállásom. Leendő biblioterapeutaként olyan témákat és eszközöket ismerhettem meg a képzés folyamán, amelyek által úgy érzem, képes leszek őszintén, kellő nyitottsággal fordulni minden témához, és aktívan közreműködni a biblioterápia széles körű elfogadásában.

Felhasznált irodalom

- Bartos Éva (1989): Olvasókönyv a biblioterápiáról. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központ, 124 p.
- Bartos Éva (1999): Segített a könyv, a mese Vallomások életről, irodalomról, olvasásról. Budapest: Magyar Olvasástársaság, 200 p.
- Béres Judit (2017): Azért olvasok, hogy éljek. Az olvasásnépszerűsítéstől az irodalomterápiáig. Pécs: Kronosz Kiadó, 290 p.
- Czomba Magdolna (2015): Vigasztaló gyermek(irodalom) A veszteségélmény feldolgozásának lehetőségei kortárs gyermekirodalmi alkotások segítségével, In: Gombos Péter, Vörös Klára (szerk): Könyv és lélek Biblioterápiai tanulmányok. Budapest: Magyar Olvasástársaság, 56–63 p.
- Doll, Beth – Doll, Carol (2011): Fiatalok biblioterápiája, Könyvtárosok és mentálhigiénés szakemberek együttműködése. Könyvtári Intézet, 168 p.
URL
https://www.ki.oszk.hu/sites/default/files/dokumentumtar/biblioterapia_gyermekeknek_es_serduloknek.pdf (Utolsó letöltés: 2023.04.24.)
- Fodor-Szlovencsák Katalin: A gyermekek halálképének fejlődése. In: Kharón, Thanatológiai Szemle, 2000 ősz 1–30. p. URL
https://kharon.hu/docu/2000-osz_fodor-szlovencsak-gyermekek.pdf
(Utolsó letöltés: 2023.04.22.)
- Gulyás Enikő (2019): A fejlesztő (e-)biblioterápia alkalmazásának lehetősége hátrányos helyzetű diákok körében, PhD-értekezés. Eszterházy Károly Egyetem Neveléstudományi Doktori Iskola. Eger: 256 p. URL
http://disszertacio.uni-eszterhazy.hu/68/1/Gulyas_disszertacio.pdf
(Utolsó letöltés: 2023.04.24.)
- Innes, Shona (2014): Az élet olyan, mint a szél. Budapest: Kolibri Kiadó. [33] p.
- Innes, Shona (2021): Az élet olyan, mint a szél. Budapest: Pagony Kiadó. [31] p.
- Kiss Ottó (2013): Ati és a holdvilág. Szentendre: Cerkabella Kiadó. 38 p.
- Komáromi Gabriella (1999): Gyermekirodalom. Budapest: Helikon Kiadó, 352. p.

- Lőrincz Evelyn: Haláltematika a mesékben. In: Katedra, Szlovákiai Magyar Pedagógusok és Szülők Lapja, [online] XXVIII. évfolyam, 3. szám, 2020. november 15–18. p. URL: <https://katedra.sk/Folyoirat/28/03/index.html#p=15> (Utolsó letöltés: 2023.04.14.)
- Nagy Mária Ilona (2015): A gyermek és a halál. Budapest: Pont Kiadó, 139. p.
- Ness, Patrick (2019): Szólít a szörny. Budaörs: Vivanda, 215 p
- Polcz Alaine (1995): Meghalok én is? A halál és a gyermek. Budapest: Osiris Kiadó, 195. p.
- Polcz Alaine (2001): Gyermek a halál kapujában. Budapest: Pont Kiadó, Fordulópont Könyvek, 123 p.
- Pusztai Ferenc (2008): Magyar értelmező kéziszótár. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1146 p.
- Schmitt, Eric-Emmanuel (2004): Oszkár és Rózsa mami. Budapest: Európa Könyvkiadó, 98 p.
- Simkó Csaba: Hogyan segítsünk gyermekünknek elfogadni az elfogadhatatlant? Tájékoztató pedagógusoknak és szülőknek a gyászoló gyermek segítségéhez. In: Kharón, Thanatológiai Szemle, 2009/4 URL: https://epa.oszk.hu/02000/02002/00034/pdf/2009-4_simko-hogyan.pdf (Utolsó letöltés: 2023.04.15.)
- Tóth Anett Ágnes (2016): Óvodáskorú gyermekek halálfogalmának fejlődés és sajátosságai a szülői magyarázatok és halálattitűdök tükrében Doktori (Ph.D.) értekezés. Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Pécs: 259 p. URL <https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/15952/toth-anett-agnes-phd-2017.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (Utolsó letöltés: 2023.04.22.)
- Tóthné Zana Ágnes (2009): A halálkép alakulása és változása Magyarországon, a korosztályos értékítélet-különbségek és a lehetséges mérési módszerek vizsgálata. Tabu-e még a halál? Doktori értekezés. Semmelweis Egyetem, Mentális Egészségtudományok Doktori Iskola, Budapest, 137 p. URL http://old.semmelweis.hu/wp-content/phd/phd_live/vedes/export/tothnezanaagnes.d.pdf (Utolsó letöltés: 2023.04.17.)

Yalom, Irvin D. – Yalom, Marilyn (2021): Halálról és életről, Budapest: Park Könyvkiadó, 247. p.